

RECENSIES

Symoens, 'De weerklank van de Hervorming en de onafhankelijkheidsstrijd in de publikaties van de (Belgische) kringen voor plaatselijke geschiedenis'. Alles bijeengenomen bestrijkt de bundel dus een ruim veld van onderzoek en levert deze publikatie een waardevolle bijdrage tot de studie van een problemencomplex dat voor de geschiedenis van de gezamenlijke Nederlanden van vitale betekenis is.

A. F. Mellink

John B. Knipping, *Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands. Heaven on earth* (2 dln; Nieuwkoop: B. de Graaf, Leiden: A. W. Sijthoff, 1974, 544 blz.).

Toen de auteur in 1939 te Nijmegen promoveerde op het eerste deel van zijn studies over 'Iconografie van de contra-reformatie in de Nederlanden' en daarop in het begin van de tweede wereldoorlog een tweede deel deed volgen, noemde hij zich nog met zijn kloosternaam Bonfilius, en schreef hij in een situatie die nogal antithetisch was ten opzichte van niet-katholieke groepen en de daaruit afkomstige theorieën. Voor deze Engelse bewerking, ruim dertig jaar later, wilde hij natuurlijk verwerken wat kunsthistorici zoals Panofsky aan nieuwe belichtingen hebben gegeven, wat historici zoals Zeeden en Dickens over de contra-reformatie schreven, en vooral ook wat in zijn eigen kerkgemeenschap inmiddels veranderd was. Dat laatste blijkt uit zijn slotbeschouwingen bij elk hoofdstuk. Aan het materiaal zelf hoefde hij niet zoveel toe te voegen; ook de structuur van zijn werk kon in hoofdzaak gelijk blijven.

Het inleidende hoofdstuk bespreekt de invloed van de contra-reformatie op de Nederlanden. De rooms-katholieken in de zuidelijke gewesten konden binnen en buiten hun kerkgebouwen uiting geven aan hun geloof, ook visueel; in de noordelijke moest dat alles binnenskamers blijven. Toch was de ontwikkeling van stijl en van gedachtengang overal dezelfde, althans in de beslissende periode van 1585 tot 1640. Het humanisme, behandeld in hoofdstuk II, leverde materiaal voor allegorieën en zinnebeelden. Deugden, zonden, bepaalde levenshoudingen en geloofsovertuigingen werden voorgesteld als personen, als dieren, als voorwerpen (bijvoorbeeld hart, schedel), waarbij ook de houding van die personen en hun al of niet bekleed zijn iets geestelijks kon uitdrukken. Zinneprenten werden er vooral van bijbelse tafereelen vervaardigd. Ook heidense motieven werden zonder bezwaar overgenomen: de amor-figuur, de overwinningstoet, en alweer de kleding. Het humanisme werd dus zichtbaar gekerstend.

Het nieuwe ascetisme, aldus hoofdstuk III, werd door de orden en met name door de jezuïten geïntroduceerd. Grafici lichtten met hun werk de geestelijke oefeningen van Ignatius toe, en ook de mystieke vertogen van Teresa van Avila. Geliefd bleef het beeld van de twee wegen als dat voor de levenskeus; de kerkelijke en politieke ontwikkeling maakte de voorstelling populair van de christenstrijder met zijn wapenrusting. Illustraties die het gevoel raakten, zoals van het hart of van het geestelijk huwelijk, dienden als uitgangspunt voor allerlei meditaties. De middeleeuwse beschouwing van dood en levens-einde kreeg iets minder aandacht. De polemische situatie van de kerk en van de individuele gelovige bracht ook nieuwe vormen van devotie naar voren, beschreven in hoofdstuk IV: die aangaande het kind Jezus, aangaande de engelen, aangaande de martelaren waarbij ook slachtoffers van geloofsvervolging in eigen tijd (West-Europa en Japan) aandacht kregen. De orden brachten hun speciale heiligen naar voren, waarmee de gelovige zeer familiair leerde omgaan. De gegevens uit de Bijbel, waarover hoofdstuk V handelt, waren natuurlijk ook in de middeleeuwen geliefd geweest. Bepaalde vaste combinaties van per-

sonen en voorstellingen bleven in zwang. Maar ook hier kwam bijzondere nadruk te liggen op de punten waarover de geloofsscheuring ging: doop en avondmaal. Het traditionele werd aardser uitgebeeld, juist om het hemelse zoveel mogelijk in het bestaan van de gelovige zichtbaar en zo tot vertrouwenwekkende werkelijkheid te maken.

Gegevens uit al deze hoofdstukken komen terug in het tweede deel, dat opent met hoofdstuk VI over de heilige in eredienst en cultuur. Grote aandacht moest vallen op de verering van Maria, waarbij elke orde een eigen devotievorm met eigen uitbeeldingen propageerde, om haar invloed op het zieleheil zo zeker mogelijk te verkondigen. Ook de inheemse heiligen met hun attributen kregen nieuwe waardering. Over christelijke liefde en leven spreekt de auteur in hoofdstuk VII; hij bedoelt het verband tussen geloof en handelen. Prediking en geschriften richtten zich tot het hart en de wil. Een bepaalde levenshouding moest voortvloeien uit de ontmoeting met het heilige in de eucharistie en in de biecht, en uit de voorbeelden van de heiligen zoals inzonderheid Elisabeth van Thüringen. Het vagevuur kwam hier als waarschuwend mogelijke aan de orde, met de opwekking om het lot van de gestorvenen door goede werken en gebeden op aarde te beïnvloeden. De strijdende kerk, zo stelt hoofdstuk VIII, werd bij voorkeur uitgebeeld als vrouw, uitgedost met symbolen die haar verbondenheid met de pauselijke macht lieten zien en haar afhankelijkheid van de eucharistie. Paus en kerkvaders, zo sterk door de reformators aangevallen, werden des te nadrukkelijker zo menselijk mogelijk weergegeven. Voor de ketterij stonden natuurlijk de oude voorstellingen als de draak of de ontuchtige vrouw ter beschikking.

De laatste hoofdstukken geven dwarsdoorsneden over vorm en inhoud (IX) en over de grote stroom van de traditie (X). Welke invloed had de artiest zelf op de weergave, wat eisten de opdrachtgevers en aan welke vormen was men gewend? Vooral Rubens werkte zeer zelfstandig. Ook het vakmanschap is in het geding geweest: de meesters wisten een eenheid te bereiken bij alle bewegingen die zij wilden uitbeelden, maar bij de minder begaafden verbrokkelde de voorstelling, raakte die overladen en werd zij onontwaaarbaar. Rubens' meesterschap blijkt uit zijn groeperingen, zijn werken met de diagonaal, de lichtval, en uit zijn eigen vondsten voor stereotype houdingen van gebed, schrik of vreugde. Bij alle overvloed van figuren, waarvoor te gemakkelijk het cliché 'barok' is gehanteerd, wijst de auteur op de concentratie in de uitbeeldingen van Christus' eenzame kruisdood. Sterk is de continuïteit geweest bij de voorstellingen die het zieleheil betroffen: die over het laatste oordeel en over het levenseinde van de individuele mens. In een slotbeschouwing onderstreepte de schrijver hoe diep de omwentelingen van de zestiende eeuw ingrepen, en hoedde keus waarvoor ineens elke gelovige geplaatst werd, ook in de kerkelijke kunst bepaalde motieven naar voren bracht om tot die beslissing op te roepen of de gedane keus te verantwoorden en te bevestigen. De zekerheid dat Christus op het altaar aanwezig was voor zijn kerk, bepaalde de geloofshouding.

Juist dit laatste motief doet de vraag rijzen, of het materiaal niet beter geordend had kunnen worden vanuit de liturgie, dus de volgorde van de eredienst en haar viering door het jaar heen. De gerichtheid op het altaarsacrament, ook bij de noordelijke gelovigen die de viering niet zo dikwijls konden bijwonen als de zuidelijke, bepaalde alle meditaties en menige afbeelding zou vanuit de gebedsteksten gemakkelijk toegelicht kunnen zijn. Bij het hoofdstuk met de Bijbelse gegevens is niet duidelijk wel criterium is gehanteerd; in elk geval niet de volgorde van de bijbelse boeken of van de verhalen daarin.

Natuurlijk moet de lezer er rekening mee houden dat de auteur begin 1973 overleed en dus aan de laatste vormgeving van dit boek niet meer heeft kunnen werken. Misschien zou anders het Engels wat eenvoudiger zijn geworden: niet zozeer de woordkeus als wel de

RECENSIES

zinsconstructies doen nu wat zwaar-Nederlands aan. Misschien waren dan ook doublures vermeden, zoals die zelfs in de afbeeldingen voorkomen (134 en 391,251 en 409,253 en 373). Die doublures hebben soms ook nog een uiteenlopende tekst of verschillend jaartal, terwijl tevens blijkt dat het ene cliché het andere niet is, hoe goed ze allemaal ook zijn afgedrukt. Qua uitvoering verdient het boek veel lof. De literatuuropgave is tot circa 1970 bijgewerkt; de afbeeldingen worden apart opgesomd. Jammer alleen dat het uitvoerige register niet ook deze afbeeldingen heeft verwerkt: nu moet men via de tekst op zoek gaan naar de voorstelling van een bepaalde heilige etc.

Bij alle wisseling van theorieën zoals die al in de periode tussen de eerste en deze tweede uitgave voorviel en stellig zal voortgaan, zal deze studie waarde houden als compleet overzicht van zeer verspreid visueel materiaal en als theologisch-kunsthistorische toelichting daarop. Men zal het niet in de eerste plaats raadplegen voor gegevens uit het protestantse kamp. Of Rembrandt daarvan zo mag worden losgemaakt als de auteur telkens probeert (bijvoorbeeld pagina 382) is de vraag, want naast calvinisten hoorden er ook nog dopersen en zelfs socinianen in dat kamp. Het isolement waarin het materiaal is behandeld, wreekt zich wel meer; er loopt toch duidelijk een lijn van het werk van Otto van Veen of van Boete van Bolsward naar dat van Jan Luyken, die gemakkelijk heel deze symboliek kon overnemen voor zijn 'Jezus en de ziel'? Dat had de schrijver niet mogen ontgaan; er is ook een protestantse iconografie, zij het veel beperkter dan de rooms-katholieke en er zijn meer bruggen tussen beide dan uit dit boek blijkt. Ook via de literatuur valt dat aan te tonen. Knippings boek moedigt aan om verder te zoeken.

O. J. de Jong

M. Cloet, *Itinerarium visitationum Antonii Triesti episcopi Gandavensis (1623-1654)* (Symbolae, Series A, II; Leuven, 1976, xxxvi + 582 blz., 2 pltn en 1 kaart).

De auteur had in zijn doctoraat¹ reeds melding gemaakt van de idee om alle visitatie-verslagen van bisschop Triest te publiceren. Het werk van Triest is inderdaad van uitzonderlijke betekenis, omdat men voor een zeventiende-eeuws bisdom per parochie zelden voor een zo lange periode dergelijke godsdienstige en andere informatie vindt. Dat de auteur voor de uitgave van deze reusachtige bronnenpublicatie niet is afgeschrikt, betekent reeds heel wat. Als men bovendien weet dat deze bisschoppelijke nota's persoonlijke aantekeningen waren en dat het reeds moeilijke schrift ervan progressief minder leesbaar wordt, moet deze uitgave als zeer verdienstelijk beschouwd worden.

Vermits de auteur hoofdzakelijk de nauwkeurige transcriptie van het origineel op het oog heeft, willen wij het in deze bespreking niet hebben over de betekenis van het woord 'Itinerarium' noch over de conceptie van dit werk. Wij wilden alleen de transcriptie toetsen en namen enkele steekproeven die door hun verscheidenheid en omvang een extrapolatie van de gevonden resultaten volkomen wettigen. De als vreemd opgemerkte woorden werden met het origineel vergeleken en uit deze collatie lichten wij eenaantal opmerkingen met enkele voorbeelden.

In hoever Triest goed latijn schrijft, blijft voorlopig een open vraag, omdat onze kennis

1. *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700* (Werken op het gebied van de geschiedenis en de filosofie, 5e reeks, IV, Leuven, 1968) I, 45-50, vooral 50.